HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANIN HƏRB TARİXİ HAQQINDA

Mehman Süleymanov
Milli Elmlər Akademiyasi A.Bakıxanov adına Tarix institunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə elmlər doktoru, dosent
smehman@mail.ru

Xülasə

Heydər Əliyevin özünün müxtəlif çıxışlarında ən qədim dövrlərindən başlayaraq Azərbaycan xalqının hərb tarixinin aktual məsələlərinə dəyərli münasibət bildirmişdir. Bu mənada Heydər Əliyevin Azərbaycanın XIX-XX əsrlər hərb tarixi haqqında söylədiyi fikirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun fikrincə bu tarix daha yaxın tarix idi və Azərbaycanın müasir hərb tarixinin formalaşmasında onun özünəməxsus yeri vardır. Heydər Əliyev bu tarixi dərindən öyrənməyə və yaymağa çağırırdı. Bunu Heydər Əliyev həm də yeni ordu quruculuğunun və ölkənin müdafiəsinin mühüm istiqamətlərindən biri sayırdı. Heydər Əliyev konkret Azərbaycan generallarının timsalında xalqın hərb tarixinin zəngin səhifələrinə öz münasibətini bildirirdi.

Açar sözlər: Hərb tarixi, hərbi xidmət, milli zabit kadrları, müstəqil ordu, hərbi-vətənpərvərlik tərviyəsi, hərbi ənənələr

Giriş Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi naminə xalqın mübariz ruhunun canlandırılması üçün Ulu öndər Heydər Əliyevin istinad etdiyi ən dəyərli mənbələrdən biri hərbi və qəhrəmanlıq tarixi idi. Bu tarixi o, keçmişimizdən miras qalmış zəngin və ibrətamiz bir sərvət kimi qiymətləndirir və hər bir vətəndaşı da bu tarixə tapınmağa çağırırdı. Ölkə rəhbərinin fikrincə, bu tarix Azərbaycan xalqının Vətənə, torpağa bağlılıq, Vətənə sevgi tarixi idi və bu tarixə sədaqət göstərilməsi müstəqilliyin əbədiliyinə real zəmin yarada bilərdi.

Heydər Əliyev və Azərbaycanın hərb tarixi

Heydər Əliyev çıxışlarında, söhbətlərində xüsusilə yaxın tariximiz olan XIX və XX əsrdə baş verən hərbi-siyasi proseslərin təhlilinə, bu dövrün yetişdirdiyi azərbaycanlı sərkərdələr və generallar nəslinə, Azərbaycan övladlarının qəhrəmanlıq nümunələrinə, onların öyrənilməsinə və insanlara çatdırılmasına daha geniş yer ayırırdı. XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin xanlıqlar dövrünə təsadüf edir. Məlumdur ki, həmin dövrdə tarix səhnəsində mövcud olan Azərbaycan xanlıqları öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq üçün şimalda və cənubda yerləşən iki böyük dövlətə qarşı mübarizə aparmalı olmuşdular. Bu dövrün tarixi də Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixidir.

Heydər Əliyevin çıxışlarından birində Şuşa qalasının qəhrəmanlıq tarixindən söz açılır. Şuşa qalasının qəhrəmanlıq keçmişinin nümunə gətirilməsini əslində, Heydər Əliyevin Azərbaycanın xanlıqlar dövrünün müstəqilliyin qorunması üçün aparılan mübarizə tarixinə ümumi bir baxışı kimi də dəyərləndirmək olar.

Xanlıqlar dövründən sonra, çar Rusiyasının tərkibində olduğu vaxt Azərbaycanda hərb işinin yeni bir dövrü başlayır. Bu dövrün xarakterik tərəfi ondan ibarətdir ki, çar Rusiyası tərkibində azərbaycanlılar hərb işinə cəlb edilmirdilər. Bunun əsas səbəblərindən biri o idi ki, çar Rusiyası bu rejimin işğalına qarşı qətiyyətli mübarizə aparmış Azərbaycan xalqının övladlarına etibar etmirdi və əmin deyildi ki, azərbaycanlılara paylanmış olan silahlar rejimin özünə qarşı çevrilməyəcəkdilər. Rusiya işğalına qarşı belə bir barışmazlıq əhali arasında kifayət qədər güclü idi.

...Naxçıvan xanları sülaləsindən bir neçə general çox uğurla xidmət etmişlər: general Ehsan xan, general Kalbalı xan, Hüseyn xan, İsmayıl xan, Cəmşid xan Naxçıvanskilər. Bakıxanovlar sülaləsindən bir çox generallar Azərbaycanın tarixində və rus ordusunun tarixində görkəmli yer tutmuşlar. Talışxanovlar sülaləsindən bir çox generallar bizim tariximizin səhifələrində öz yerlərini tutmuşlar. General Fərəc bəy Ağayev, general Ağalarov, general Ərəblinski və başqaları - bunlar hamısı XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində orduda xidmət etmiş yüksək rütbəli generallar, Azərbaycan oğullarıdır"[1].

Heydər Əliyev burada Azərbaycanın hərb tarixinin ulduzları olan bir sıra generalların adlarını çəkmişdir. Heydər Əliyevin xatırlatdığı generalların bir neçəsi, o cümlədən general Balakişi Ərəblinski, general Fərəc bəy Ağayev, general Ehsan xan Naxçıvanski, general Kalbalı xan Naxçıvanski, general İsmayıl xan Naxçıvanski, Bakıxanov sülaləsindən olan generallar hələ XIX əsrin birinci yarısında Rusiya ordusunda

xidmətə başlamış və yüksək general rütbələrinə layiq görülmüşdülər. Bu generalların adı, şöhrəti hələ xidmət etdikləri illərdə çox-çox ətrafa yayılmışdı və onların hərbi şücaəti Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixinin çox məzmunlu və qürur doğurucu səhifəsini təşkil edir. General Balakişi Ərəblinski, general İsmayıl xan Naxçıvanski kimi generallar hətta rus hərbi qulluqçuları arasında xidmət nümunəsinə çevrilmişdilər və onlar özlərindən sonra zəngin bir məktəb qoyub getmişdilər.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq azərbaycanlılar arasında tanınmış generallar və hərbçilər nəslinin də formalaşmasına başlandı. Heydər Əliyev bu nəsillərdən general Naxçıvanskilər nəslinin, general Bakıxanovlar nəslinin, general Talışxanovlar nəslinin adlarını çəkmişdir. Bu nəsillərin sırasına Qacarlar nəslini, Yadigarovlar nəslini, Şıxlinskilər nəsilini də əlavə etmək mümkündür. Bu nəsillərin də hər birinin həm general övladları, həm də silsilə təşkil edən zabitləri olmuşdur. General Naxçıvanskilər arasında Heydər Əliyev Hüseyn xan Naxçıvanskinin və Cəmşid xan Naxçıvanskinin də adlarını çəkmişdir. Bir alayı azərbaycanlılardan təşkil edilmiş "Vəhşi diviziya" da bu korpusun tərkibində müharibəyə qatılmışdı. Göstərdiyi şücaətə görə Hüseyn xan elə 1914-cü ilin oktyabr ayında Müqəddəs Georgi ordeninin 3-cü dərəcəsinə layiq görüldü. Həmin ilin noyabr ayında Hüseyn xan Müqəddəs Vladimir ordeninin 2-ci dərəcəsi ilə də təltif olundu. 1915-ci ildə general-adyutant, 1916-cı ildə isə tam süvari generalı rütbəsinə layiq görülməsi [6] də Hüseyn xan Naxçıvanskinin xidməti uğurlarının əyani nümayişidir.

Heydər Əliyevin öz çıxışlarında adlarını təkrar-təkrar çəkdiyi zabitlər və generallar arasında Səməd bəy Mehmandarovla Əliağa Şıxlinski xüsusi yer tuturlar. Ölkə prezidenti bu generalları həm I Dünya müharibəsinin iştirakçıları kimi, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iştirakçıları kimi xatırlayırdı. Bu generalların hər ikisi general Hüseyn xan Naxçıvanski kimi azərbaycanlılar arasında nizami hərbin zirvəsidir, yeni bir məktəbin yaradıcılarıdır, ən başlıcası isə müstəqil Azərbaycanın milli ordusunun təşkilatçılarıdır.

Heydər Əliyev bu generalların Port-Artur müharibəsinin iştirakçısı olmasını da xatırladırdı[1]. İstər S. Mehmandarovun, istərsə də Ə.Şıxlinskinin xidməti həyatının daha mühüm səhifələrindən biri I Dünya müharibəsi ilə bağlıdır. Əslində bu müharibə Azərbaycanın hərbiçilər nəslinin yetişməsinin sınaq meydanı oldu.

Tarixdən məlumdur ki, hələ müstəqilliyini əldə etməzdən əvvəl Azərbaycanın ciddi ərazi problemləri var idi. Azərbaycanın mərkəzi şəhəri olan Bakı şəhəri bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlində idi və onların tabeliyi altında burada çox böyük hərbi qüvvələr cəmlənmişdi. Bu qüvvələr Bakının milli qüvvələrin təsiri altında olmasına heç cürə razı deyildilər və öz məqsədlərinə nail olmaq üçün bu qüvvələr 1918 ci ilin martında Bakıda azərbaycanlı əhaliyə qarşı amansız soyqırımı həyata keçirdilər. Azərbaycanın müstəqilliyi ərəfəsində Lənkəran bölgəsi əvvəlcə bolşevik, sonra isə denikinçi qüvvələrin nəzarəti altına keçdi və onlar da Azərbaycan xalqının bu bölgəyə olan haqqını tanımaq istəmirdilər. Nəhayət, Qarabağın dağlıq hissəsi də erməni-daşnak qüvvələrinin nəzarəti altına düşmüşdü. Təşkilinə yenicə başlanmış Müsəlman korpusunun isə elə bir gücü yox idi ki, Azərbaycan xalqına düşmən olan bu qüvvələrə müqavimət göstərə bilsin. Belə bir vəziyyətdə müstəqilliyinin ilk günlərini yaşayan Azərbaycan hökuməti hərbi yardım üçün Osmanlı Türkiyəsi hökumətinə müraciət etdi. Bu müraciətin nəticəsi kimi, Azərbaycana Türkiyə hərbi qüvvələri göndərildi. Heydər Əliyev Qafqaz İslam Ordusunun tarixi fəaliyyətinə yüksək qiymət verirdi[3].

Silahlı Qüvvələr günü münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinə göndərdiyi təbrikində isə Heydər Əliyev Cümhuriyyət dövründə aparılan ordu quruculuğunu belə qiymətləndirirdi: "Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesi çox çətin, mürəkkəb və ziddiyyətli mərhələlərdən keçmişdir. Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 1918–1920-ci illərdə Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski və digər peşəkar hərbçilərin rəhbərliyi altında yüksək intizama və hərbi hazırlığa malik, döyüş qabiliyyətli milli ordu hissələri formalaşdırılmışdı. Azərbaycanın yeni yaradılmış ordusu Ermənistanın təcavüzünün qarşısının alınması, Qarabağda və digər ərazilərdə separatçı hərəkatların yatırılması və ölkə sərhədlərinin qorunmasında mühüm rol oynamış, öz hərbi qabiliyyətini nümayiş etdirə bilmişdi"[2].

Bu fikirlərin hər ikisində Cümhuriyyətin ordu quruculuğu Heydər Əliyev tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Cümhuriyyətin bu tarixini Azərbaycan xalqının ümummilli lideri böyük ehtiramla xatırlayırdı. Heydər Əliyev xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, çətin şəraitdə olmasına baxmayaraq Cümhuriyyət ordusunun rəhbərləri yüksək intizama və hazırlığa malik, döyüş qabiliyyətli milli ordu hissələri formalaşdırdılar. Bu qüvvələr isə uğurlu işlər gördülər və Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi təxribatlara qarşı mübarizə apardılar.

Heydər Əliyevə görə bu dövr istər Azərbaycan tarixi üçün, istərsə də Azərbaycanın hərb tarixi üçün kifayət qədər maraqlı və ziddiyyətli bir dövrdür. Çünki siyasi mahiyyətinə, ideoloji ziddiyyətlərinə, mərkəzin diktat xarakterinə baxmayaraq bolşevizm ideologiyasına aldanmış olan müəyyən milli qüvvələr Azərbaycanın hüquqlarının qorunub saxlanması üçün müəyyən cəhdlər göstərməyə çalışırdılar. Bu, ordu

quruculuğunda da belə idi. Erməni daşnaklığı ilə çulğaşmış olan bolşevizmin işğalçı mahiyyətinə baxmayaraq sovetləşdirilməkdə olan Azərbaycan Ordusunda da bir sıra milli keyfiyyətlərin qorunmasına cəhd göstərilirdi. Baxmayaraq ki, bolşevik işğalının elə ilk günlərindən Cümhuriyyət ordusunun hərbi qüvvələri, bu qüvvələrin zabit və əsgərləri kütləvi qırmızı terrora məruz qaldılar. Hətta Əliheydər Qarayevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın sovetləşmiş hərbi hissələri Qarabağda erməni-daşnak qüvvələrinə qarşı çox ağır döyüşlər apardılar. Yəni, Nəriman Nərimanov və bolşevizmə tapınmış olan bir sıra şəxslər, o cümlədən də elə sonradan Azərbaycanın hərbiyyə və bəhriyyə komissarı təyin edilmiş Əliheydər Qarayev yeni şəraitdə bolşevizmin Azərbaycana qarşı siyasətində milli maraqların qorunmadığının şahidi oldular. Erməni-daşnak qüvvələri Azərbaycanın sovetləşməsindən əvvəl Azərbaycana qarşı hansı münasibətdə idilərsə, Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra da həmin münasibətdə qaldılar.

Nəriman Nərimanov kimi şəxslər Azərbaycanın qırmızılaşdırılmış ordusunda da milli ruhun az-çox qorunmasına çalışdılar. Azərbaycanın böyük sərkərdələri Səməd bəy Mehmandarovla Əliağa Şıxlinskinin bolşevizm terrorundan qorunub saxlanması və onların Azərbaycan xalqına qaytarılması da bu cəhdlərin nəticəsi idi. Bu sərkərdələr hətta yeni şəraitdə Azərbaycan hərbçilərinin yetişdirilməsinə cəlb edildilər. Bu istiqamətdə də həm Səməd bəy Mehmandarov, həm də Əliağa Şıxlinski son dərəcə əhəmiyyətli xidmətlər göstərdilər. Onlar Birləşmiş Komandirlər Məktəbində təlim-tərbiyə ilə məşğul olmaqla təcrübələrini, biliklərini yeni hərbçilərə verdilər ki, Heydər Əliyev də onların bu xidmətini yüksək qiymətləndirirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra müstəqil Azərbaycan Ordusunun məhvi xətti götürüldü və çox tezliklə də buna nail olundu. Yeni tarixi şərait Azərbaycanlılar arasında hərb işi üçün tamamilə yeni vəziyyət yaratdı. Heydər Əliyev bu dövrün hərbi irsinin də doğru-düzgün öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edirdi. Hərbi işlə bağlı bu dövrün xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, bir tərəfdən hərbi işdə olan azərbaycanlıların milli qüvvələr kimi formalaşmasına imkan verilmirdi, digər tərəfdən isə belə bir şəraitdə də azərbaycanlılar hərbi sahədə nəyə qadir olduqlarını nümayiş etdirməyə çalışırdılar. "Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğalından sonra müstəqilliyin ən mühüm atributu olan milli ordu hissələri ləğv edilmiş, azərbaycanlılar Sovet Silahlı Qüvvələri sıralarında hərbi xidmətə cəlb edilmişdir. Azərbaycanın SSRİ tərkibində olduğu illərdə milli zabit korpusunun formalaşmasına, azərbaycanlıların yüksək hərbi vəzifələrə irəli çəkilməsinə müxtəlif süni maneələr yaradılırdı"[2].

Bu mənada Heydər Əliyev Azərbaycan övladlarının II Dünya müharibəsində və Böyük Vətən müharibəsindəki iştirakına xüsusi yer ayırırdı. Onun çıxışlarında həm azərbaycanlıların bu müharibədə iştirakı və onların göstərdikləri qəhrəmanlığın, arxa cəbhədə qələbənin əldə edilməsinə Azərbaycan xalqının verdiyi töhfələrin, həm də Böyük Vətən müharibəsinə olan mövcud münasibətlərin geniş təhlili aparılmışdır. Bütünlükdə bu müharibə azərbaycanlılar arasında hərb işinin yeni və zəngin bir səhifəsidir və Heydər Əliyev də bu səhifənin obyektivcəsinə, milli dəyərlər baxımından qiymətləndirilməsinə təkid edirdi[7].

Müharibə illərində azərbaycanlılardan ibarət bir neçə milli diviziya təşkil edilmişdi və Heydər Əliyev həmin diviziyaların təşkilini də Azərbaycan övladlarının hərbi şücaətinin nümayişi baxımından əhəmiyyətli hadisə sayırdı. Bu diviziyaların təşkili həm də milli hərbi təfəkkürün inkişafında maraqlı bir hadisə idi və bu diviziyaların xidmət yolu isə azərbaycanlıların hərbi qabiliyyətinin və istedadının daha bir ifadəsi idi. Müharibənin qələbə ilə başa çatdırılmasında Heydər Əliyev hər bir azərbaycanlı döyüşçünün böyük şücaət göstərdiyini və onların qəhrəmanlıqları ilə Azərbaycan tarixinə dəyərli bir səhifə yazıldığını bildirirdi. Bu tarixi xidmətləri Heydər Əliyevin fikrincə, bütünlükdə faşizmin qarşısının alınmasında Azərbaycan xalqının ortaya qoyduğu xidmətlər kimi xatırlayırdı. Ölkə başçısı Azərbaycan xalqının bu tarixi xidmətlərinə, hərb meydanında yaratdığı qəhrəmanlıqlara görə özünün qürur keçirdiyini bəyan edirdi. Eyni zamanda Heydər Əliyev xalqın bu fədakarlığının nəsillərə nümunə olduğunu və nəsillər tərəfindən öyrənilməli olduğunu qeyd edirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının Böyük Vətən Müharibəsinin gedişində göstərdiyi mübarizliyin respublikaya qarşı istiqamətlənmiş erməni təcavüzünün qarşısının alınması, işğal altındakı Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi üçün örnəyə çevrilməsinin zəruriliyini də bəyan edirdi. Respublika Prezidenti bildirirdi ki, Azərbaycan torpaqlarını Azərbaycan xalqı özü azad etməlidir, bu işi kənardan kimsə gəlib görməyəcəkdir. O, Böyük Vətən Müharibəsi illərində olduğu kimi bütün xalqı bu müqəddəs vəzifənin icrasına hazır olmağa səsləyirdi[1].

Nəticə:XX əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycanda Heydər Əliyev dövrü başlayır və bu dövrdə Azərbaycan xalqının hərbi ənənələrinin canlandırılması onun adı ilə bağlıdır. İstər Böyük Vətən Müharibəsi qəhrəmanlarının adlarının əbədiləşdirilməsi, istər bu qəhrəmanların yolunu davam etdirəcək milli zabit kadrların hazırlanması və nəhayət Cəmşid Naxçıvanski adına xüsusi internat məktəbin təsis edilməsi Heydər Əliyevin tarixi xidmətləridir.

İstifadə olunmuş əddəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində nitq. 26 iyun 1998-ci il. http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_8.pdf
2. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinə. 24 iyun 2003-cü il http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_13.pdf
3. Bakıda türk şəhidliyinin və xatirə abidəsinin açılışı mərasimində nitq. 9 aprel 2000-ci il. http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_9.pdf
4. Beyləqan rayonunda ictimaiyyətin nümayəndələri ilə və hərbçilərin müşavirəsində çıxışları. 9-10 aprel 1994-cü il. http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_4.pdf
5. Hərbi xidmətdən yayınmış, fərarilik etmiş və digər hərbi cinayətlər törətmiş şəxslərin valideynləri ilə keçirilən görüşdə çıxış. 18 oktyabr 1995-ci il. http://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_5.pdf
6. Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры – азербайджанцы. Москва, 2005, с.*164*-165